

DE ROERIGE GESCHIEDENIS VAN D66: VAN VERNIEUWINGSBEWEGING NAAR GEPROFESSIONALISEERDE PARTIJ

Ewout Klei

Er zijn politieke partijen met een saaier geschiedenis. Toen de partij begon in 1966 was D66 een vernieuwingsbeweging die zich ten doel stelde het politieke bestel ‘tot ontploffing’ te brengen. In de afgelopen 55 jaar veranderde veel. D66 werd van een club met revolutionair elan een professioneel politiek bedrijf en groeide uit tot de tweede partij van het land. Hoewel ideologie in 1966 nog een vies woord was, omdat de partij ‘pragmatisch’ wilde zijn, noemt D66 zich nu een ‘sociaal-liberale’ partij. En van de afhankelijkheid aan de Partij van de Arbeid, in de tijd van Hans van Mierlo de ‘natuurlijke bondgenoot’ en noodzakelijke coalitiepartner, is niets over.

Hoewel D66 momenteel met 24 zetels in het parlement het electorale succes uit 1994 evenaarde, hebben de Democraten ook slechtere tijden gekend. Van Mierlo vergeleek de electorale successen en nederlagen van D66 met de vlucht van een kwikstaart: dan weer vliegt het vogeltje omhoog, dan weer duikt het naar beneden. In dit hoofdstuk staat deze roerige geschiedenis centraal. Hiervoor is gebruikgemaakt van de bestaande historische werken over D66, gecombineerd met uitvoerige interviews met hoofdrolspelers uit heden en verleden, die nieuwe perspectieven opleverden. Gekozen is voor een chronologische benadering, met aandacht voor thema's die cruciaal zijn om de partij D66 beter te begrijpen: het ontstaan in de rebelse jaren zestig, de dubbelzinnige verhouding met de Partij van de Arbeid, het sterk

wisselende electorale resultaat met name na regeringsdeelname, de strijd met het confessionalisme en populisme en, tot slot, de spanning tussen idealisme en geprofessionaliseerde machtspolitiek. Tezamen kleuren deze thema's de afgelopen 55 jaar waarin D66 een rol speelde in de Nederlandse politiek.

De politieke vertaling van Provo

1966 was voor Nederland hét revolutiejaar. Het was het jaar van de provo's, de Nacht van Schmelzer en D66. De oprichting van D66 op 14 oktober 1966, precies een dag na die roemruchte Nacht van Schmelzer, kwam niet uit de lucht vallen. De tijd was er rijp voor. In het verzuilde Nederland was de Katholieke Volkspartij (KVP) in elk kabinet vertegenwoordigd. De katholieken konden kiezen tussen een coalitie over links met de PvdA, of over rechts met de VVD. Hoewel de KVP van 1946 tot 1958 had samengewerkt met de sociaal-democraten, had de partij doorgaans een voorkeur voor rechts. Toen fractievoorzitter Norbert Schmelzer in 1966 de kans kreeg het centrumlinkse kabinet-Cals te laten vallen, liet hij deze mogelijkheid niet voorbijgaan. Maar medio jaren zestig was er een kentering op komst. Nederlanders hadden door de loonexplosie eind jaren vijftig meer te besteden. Ze werden mondiger. Meer jongeren gingen studeren. En steeds meer mensen kregen een televisie. In de jaren vijftig had de KVP ongestraft het kabinet-Drees IV laten vallen, de katholieke *Volkscrant* verdedigde de partij immers toch. Maar de Nacht van Schmelzer werd op televisie uitgezonden. Op veel kijkers, ook katholieke, maakte de KVP-fractie-leider een onbetrouwbare indruk. De zuilen stonden op het punt van omvallen.

En dan Provo, de anarchistische Amsterdamse protestbeweging die vanaf 1965 'happenings' organiseerde op het Spui en de autoriteiten uitdaagde met provocerende acties. De rebellen haalden op 10 maart 1966 het wereldnieuws met hun rookbom tijdens het huwelijk van prinses Beatrix en Claus in de hoofdstad. Journalist Hans van Mierlo van het *Algemeen Handelsblad* was gefascineerd geraakt door Provo. Hij wilde weten wat deze beweging maatschappelijk gezien betekende. Als opinieredacteur organiseerde hij op 9 april 1966 een rondetafelgesprek met prominente denkers – onder wie zijn *Handelsblad*-collega's

Anton Constandse en Henk Hofland – om de sociale onrust en de maatschappelijke veranderingen te duiden. ‘Ik kreeg het idee dat er gevaarlijke dingen aan het gebeuren waren,’¹ zei Van Mierlo hier later over. ‘De maatschappij veranderde – de burgers veranderden, maar de politieke structuren bleven onverstoord dezelfde.’² Over D66 zou Van Mierlo later zeggen: ‘We wilden de politieke vertaling zijn van het verschijnsel Provo.’³ Hij bedoelde hiermee niet dat Democraten ook politieagenten moesten pesten of rookbommen naar de koninklijke koets moesten gooien, maar dat D66 een partij was van vrije geesten, die in intellectueel opzicht anarchistisch waren.

Op 30 april 1966 kwamen dertien heren van eind twintig, begin dertig bijeen in de Prins Bernhardzaal in Hotel Krasnapolsky in Amsterdam, met de bedoeling om een actiecomité op te richten. Ze waren te oud en te netjes voor Provo, te progressief om voor ‘corpsballen’ te kunnen doorgaan, maar te liberaal voor de socialistische studentenvereniging Politeia. Hans Gruijters, pas vertrokken als vvd-gemeenteraadslid na een rel over zijn weigering acte de présence te geven bij de receptie van Beatrix en Claus, was op dat moment de belangrijkste persoon van het gezelschap. Hij was journalist bij het *Algemeen Handelsblad* en had zijn collega’s Hans van Mierlo en Jan Sampiemon meegenomen. Andere aanwezigen waren wetenschapper Peter Baehr en *Parool*-journalist Erik Visser, die al langer rondliepen met het plan een sociaal-liberale beweging op te richten tussen de vvd en de PvdA in. Gruijters zagen zij als dé man die deze groep moest leiden. Andere betrokkenen waren Coen Affolter, die met Gruijters uitbater was van de Bamboobar; Ad Redeker, een biljartvriend van Gruijters; journalisten Bob Steinmetz en Jan Beishuizen van *Het Parool*; en verder Reinier Heyting en Evert Hoven van de vvd; en PvdA’ers Arie van der Zwan en Henk Lange.

Van der Zwan en Lange haakten die dag af, omdat zij het vooral wilden hebben over sociaal-economische vraagstukken, terwijl Gruijters en de rest wilden spreken over politieke vernieuwing. De overgebleven geïnteresseerden besloten een politiek manifest op te stellen. Ook betrokken ze politieke geestverwanten uit hun vriendenkring om het draagvlak van de groep te vergroten. Zo vroeg Reinier Heyting Harrie Jongedijk en Erwin Nypels erbij, die hij nog kende uit zijn tijd bij de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD), de aan de

vvd verbonden onafhankelijke liberale politieke jongerenorganisatie. Ook Gruijters was oud-JOVD'er.

De initiatiefnemers werkten de hele zomer aan hun manifest, dat op 15 september in Den Haag werd gepresenteerd. Onder het *Appel* stonden 36 namen, maar er waren 37 initiatiefnemers. Nypels: 'Tot de initiatiefnemers behoorden de heren Franzen, Hey en Veltman van het Amsterdamse reclamebureau FHV. Martin Veltman en Nico Hey besloten al gauw tot het initiatiefcomité toe te treden, maar Giep Franzen niet. Hij had er langer over nagedacht. Toen hij uiteindelijk het positieve besluit had genomen was de deadline bij de drukker van het *Appel* net verstreken, zodat zijn naam niet meer bij de ondertekenaars afgedrukt kon worden.'⁴ Het is illustratief voor de nauwe betrokkenheid van het reclamebureau, dat volop adviseerde in aanloop naar de oprichting en verkiezingscampagne. Van het bureau kwam het idee de boodschap over democratie en politieke vernieuwing, waarmee het *Appel* van D66 echt onderscheidend was, prominent in de binnenkant van de folder te zetten. De andere programmapunten stonden in kleine lettertjes op de achterkant. Niet iedereen van het initiatiefcomité was blij met deze keuze, maar het werkte. Het *Appel* werd door de verschillende media positief-kritisch ontvangen, schrijft partijhistoricus Menno van der Land. Positief omdat de boodschap nieuw en verfrissend was, kritisch omdat aan de levensvatbaarheid van de nieuwe politieke beweging werd getwijfeld.⁵

De jonge jurist Laurens Jan Brinkhorst besloot ook lid te worden van D66. 'Ik was het met Peter Baehr eens, die vond dat D66 een politieke beweging moest blijven. We gingen naar Krasnapolsky met als doel om dat te bepleiten. De vergadering was echter één uur eerder begonnen en had besloten dat het een partij zou moeten worden. Ik stond toen voor de keuze weg te gaan of alsnog te blijven, toen ik Hans van Mierlo op de trap tegenkwam. Nieuwsgierig en politiek naïef als ik was, besloot ik te blijven.'⁶ De vraag of D66 een beweging moest zijn of een partij, zorgde sowieso voor debat in het begin. Gruijters vond dat een politieke groepering alleen als partij succes kon hebben, als electorale dreiging voor de gevestigde partijen. Op 14 oktober werd D66 opgericht als een partij, maar Gruijters wilde de kar niet trekken. De keuze viel op Van Mierlo, die in tegenstelling tot de nogal conflictueuze Gruijters een verbinder was, en met charme, eloquentie en intellect mensen leek te kunnen inspireren.⁷

Brinkhorsts keuze om te blijven resulteerde meteen in een functie: hij werd gekozen tot voorzitter van de club die moest uitwerken wat later 'de kroonjuwelen' zijn gaan heten.⁸ Deze 'kroonjuwelen', de ideeën van D66 over staatsrechtelijke vernieuwing, werden onder meer ontleend aan het werk van rechtsfilosoof Jan Glastra van Loon. In 1964 had hij voor het *Nederlands Juristenblad* het artikel 'Kiezen of delen' geschreven, waarin hij de gekozen minister-president en een districtenstelsel verdedigde. Een andere bron was de JOVD, waar zes van de 37 initiatiefnemers van D66 vandaan kwamen.⁹ In de in 1964 aangenomen 'Demostaat-resolutie' pleitte de JOVD voor een partieel districtenstelsel, afschaffing van de Eerste Kamer en invoering van een beperkt referendum.¹⁰ Dit laatste idee zou D66 overigens niet (meteen) overnemen. Pas in de jaren tachtig werd het referendum ook een 'kroonjuweel'. Progressieve JOVD'ers belandden bij D66, helemaal nadat pogingen om via het Liberaal Democratisch Centrum de vvd progressiever te maken strandden.¹¹ (Zie het hoofdstuk van Coen Brummer 'Oude vormen en oude woorden: Een politieke voorgeschiedenis van D66' elders in deze bundel.)

Na de val van het kabinet-Cals was besloten de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 met enkele maanden te vervroegen, waardoor D66 opeens minder tijd had om een verkiezingsprogramma te schrijven, een kandidatenlijst op te stellen en aan voldoende ondersteuningsverklaringen te komen om überhaupt aan de verkiezingen te mogen meedoen. Eind december organiseerde D66 het eerste partijcongres in de Amsterdamse RAI. Na twee dagen vergaderen waren er nog steeds geen knopen doorgehakt over het programma of de lijst. Veel mensen stonden op het punt om teleurgesteld naar huis te gaan, en nooit meer terug te komen. Toen Van Mierlo op een kunstwerk klom, veranderde de sfeer. Hij stelde voor op 'derde kerstdag' nog een dag te vergaderen. Dat voorstel kreeg steun en D66 kon met een programma én een lijst aan de verkiezingen meedoen.¹²

De campagne werd verzorgd door reclamebureau FHV. Veltman schreef de tekst van het beroemde reclamespotje met Hans van Mierlo, die langs de Amsterdamse grachten liep op weg naar de studio, terwijl hij mijmerde over 'ons plan' en nogal twijfelend eindigde met de woorden: 'Ik moet proberen het goed te vertellen.'

Het lukte in alle kieskringen voldoende handtekeningen op te halen. Oud-JOVD'er en D66-oprichter Nypels: 'In twee kieskringen

– Assen en Middelburg – waren we bijna te laat. Er is toen besloten om langs de huizen te gaan, bij de mensen aan te bellen om te vragen om een ondersteuningsverklaring. We zeiden erbij dat ze echt niet op ons hoefden te stemmen, maar vroegen hun alleen of ze het goed vonden dat we aan de verkiezingen konden meedoen. We leverden, misschien een uur voor de deadline, voldoende handtekeningen in bij het Provinciehuis.’

Op 15 februari kwam D66 vanuit het niets met zeven zetels in de Tweede Kamer. Ook Nypels, die dacht op een onverkiesbare zesde plek te staan, werd verkozen. De overwinning van D66 haalde de voorpagina van de internationale editie van *The New York Times*, waar Van Mierlo – met een bierflesje in zijn hand – deze overwinning vierde: ‘Star rises in Dutch politics.’

Bijwagen van de PvdA

D66 was in 1966 een politieke partij geworden om andere partijen tot vernieuwing te bewegen en het bestel te laten ‘ontploffen’. Maar ondanks de verkiezingswinst van D66 én de oprichting in 1968 van de veranderingsgezinde Politieke Partij Radikalen (PPR), kwam er feitelijk weinig terecht van de gehoopte vernieuwing. Daarom wilde Van Mierlo samen optrekken met de PvdA. Doel was om een progressieve meerderheid aan de macht te helpen. Van Mierlo zag D66 bovendien niet als een doel maar als een middel. Hij wilde dat de partij uiteindelijk plaats zou maken voor de Progressieve Volkspartij (PVP), een samengaan van D66, PvdA en PPR.¹³ Mede vanwege zijn goede relatie met Van Mierlo stond PvdA-leider Joop den Uyl niet bij voorbaat negatief tegenover progressieve samenwerking. Hij was echter niet bereid om zijn partij te laten ontploffen. Het belang van de PvdA stond bij hem voorop.¹⁴

Vanaf 1970 vergaderden PvdA, PPR en D66 over de vorming van een schaduwkabinet. Het marketingbureau FHV wilde graag dat Nederlands Verbond van Vakverenigingen-voorzitter André Kloos hiervan leider zou worden, maar het werd uiteindelijk toch PvdA-leider Joop den Uyl.¹⁵ Hans van Mierlo kreeg de rol van vicepremier. Tijdens de presentatie van het schaduwkabinet op 16 april 1971 kreeg de PvdA tien ministerposten, D66 vier en de PPR twee. De partijen van het

schaduwkabinet deden het goed bij de verkiezingen van 1971: twee extra zetels voor de PvdA, vier voor D66, twee voor de PPR. Maar daarna ontstond ontevredenheid. D66 werd te veel gezien als bijwagen van de PvdA. Ook binnen D66 werd oppositie gevoerd tegen de koers van Van Mierlo, vooral door Kamerlid Anneke Goudsmit. Zij vond dat D66 een eigen karakter moest hebben, een zelfstandige koers moest varen en zich niet afhankelijk moest opstellen tegenover de PvdA. Van Mierlo trok in 1971 aan het langste eind en wist de aanval van Goudsmit op het stembusakkoord met PvdA en PPR af te weren. Ruim 80 procent van het congres volgde Van Mierlo in het 'krankzinnige avontuur', zoals hij dit met gevoel voor drama omschreef. Toch bleef het samenwerkingsvraagstuk D66 tot op het bot verdelen. En vanwege het democratische en transparante karakter van de partij kreeg de buitenwereld hier ook alles van mee, met als gevolg dat D66 in 1972 kelderde in de peilingen.¹⁶

In 1972, toen er opnieuw Tweede Kamerverkiezingen waren, presenteerden PvdA, D66 en PPR hun gezamenlijke verkiezingsprogramma *Keerpunt '72*. D66-Kamerlid Maarten Engwirda was een van de auteurs. 'Ik heb hierover felle discussies gevoerd met PvdA'ers Jan Pronk en Anne Vondeling,' vertelt hij hierover. 'Ik was van mening dat je niet maar van alles kunt beloven, zonder dit financieel te onderbouwen. Uiteindelijk wist ik ze te overtuigen. Maar Joop den Uyl zette vervolgens een streep door wat wij waren overeengekomen.'¹⁷ De eigen inbreng van D66 stelde in de progressieve samenwerking dus weinig voor. Publicitair was *Keerpunt '72* een groot succes, maar D66 betaalde een prijs: de partij werd minder zichtbaar. De Democraten verloren vijf zetels en hielden er zes over.

Ook bleek de PvdA, tot grote teleurstelling van Van Mierlo, uiteindelijk weinig te voelen voor een Progressieve Volkspartij. Op 8 mei 1971 had Den Uyl tijdens een PvdA-bijeenkomst gezegd dat het samengaan van de progressieve drie een langetermijnkwestie was, waarmee de kans op een snelle fusie tussen de drie was verkeken. Den Uyl voelde zelf meer voor een federatief verband.¹⁸ Twee jaar later wees het PvdA-congres definitief federatieve samenwerking tussen PvdA, PPR en D66 af. De partij wilde haar sociaal-democratische identiteit niet laten verwateren door een progressieve partij. Volgens Brinkhorst is de progressieve samenwerking mislukt door de weerstand van PvdA-partijvoorzitter André van der Louw en PvdA-fractievoorzitter Ed

van Thijn tegen het idee van een progressieve volkspartij: ‘Den Uyl heeft dit laten gebeuren.’¹⁹

De komst van het kabinet-Den Uyl in 1973 – na een kabinetsformatie van 151 dagen – leidde tot de val van Van Mierlo. Hij had tijdens de formatieonderhandelingen met Den Uyl nauwelijks overleg gepleegd met zijn fractiegenoten, wat voor irritatie zorgde. Ook wilde hij, nadat het kabinet beëdigd was, dat de D66-fractie het kabinet toch vooral zou steunen. Hiertegen verzetten de andere fractiegenoten zich. Volgens Jan Terlouw moest de fractie allereerst werken aan het herstel van D66. Ook wilde hij dat de fractie een dualistische houding zou aannemen ten opzichte van het kabinet, in plaats van het door Van Mierlo bepleite monistische standpunt. Hoewel Van Mierlo niet gevraagd werd op te stappen, besloot hij dit toch te doen. Terlouw nam het fractievoorzitterschap van hem over.²⁰

Van Mierlo's vertrek leidde niet tot een electoraal herstel. Tijdens de Provinciale Statenverkiezingen van 27 maart 1974 haalde D66 landelijk slechts 66.000 stemmen (1 procent van het totaal). Veel kranten meenden dat dit het einde was van de partij.²¹ Op 21 september 1974 besloot het congres dat D66 zich moest opheffen als partij, met 242 stemmen voor en 188 stemmen tegen. Omdat statutair gezien voor een opheffingsbesluit een tweederdemeerderheid was vereist, bleef de partij toch bestaan.²² ‘Het was een rampzalige toestand,’ aldus Nypels. ‘Ik was duidelijk een van degenen die toen nog geloofden in D66. We hebben een eigen geluid. We hadden fouten gemaakt, maar we konden weer terugkomen, als we die fouten zouden herstellen. De meerderheid van de zeskoppige fractie in de Tweede Kamer was ook voor opheffing. Ook Terlouw. Alleen Van Mierlo en ik stemden tegen.’²³

Naar zeventien zetels en terug

In het kabinet-Den Uyl kreeg D66 een minister en drie staatssecretarissen. Brinkhorst mocht als staatssecretaris Europese Zaken als enige staatssecretaris bij alle vergaderingen van de ministerraad aanwezig zijn. ‘Ik draaide feitelijk mee in het kabinet en maakte de eindeloze vergaderingen mee. Gruijters vond de vergaderingen vaak te lang duren, verveelde zich en ging demonstratief een krant lezen. Toen Den Uyl daar op een moment een keer iets van zei, antwoordde Gruijters

dat hij tegelijkertijd kon lezen en luisteren.²⁴ Kamerlid Nypels kreeg met Gruijters een conflict, nadat deze eigengereide minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening besloot de directeur van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid te ontslaan. 'Ik was het daarmee oneens en geloofde in het dualisme, dat je als Kamerlid kritiek op je eigen ministers mag hebben. Het conflict tussen ons liep zo hoog op dat Gruijters mij geen hand meer wilde geven. Onze communicatie verliep via fractievoorzitter Terlouw. Pas jaren later hebben we de ruzie bijgelegd.'²⁵ Met Terlouw kon Gruijters wel door één deur. Tijdens een wekelijkse lunch praatte Gruijters hem bij over wat er in het kabinet was voorgevallen.²⁶

D66 deed in het kabinet weinig aan partijpolitiek, ook omdat er medio jaren zeventig weinig partij was overgebleven. Een conflict tussen D66-staatssecretaris van Justitie Jan Glastra van Loon en zijn minister Dries van Agt (KVP) bleek echter een *blessing in disguise*. Nadat Van Agt zijn staatssecretaris had ontslagen vanwege twee kritische interviews in *Vrij Nederland* en *Het Parool* stak Glastra van Loon al zijn energie in D66. Hij reisde het land door, enthousiasmeerde mensen en riep hen op de schouders er weer onder te zetten.²⁷ Ook Terlouw organiseerde huiskamergesprekken. De nieuwe leider was blij dat de PVP was mislukt. 'Ik had meteen al door dat de PvdA ons wilde opeten,' zegt Terlouw hierover. 'Dat was niet fuseren, maar fusilleren.'²⁸ Omdat D66 zich in 1975 en 1976 nog steeds niet had hersteld, zei Terlouw te willen stoppen als leider. Op het congres van 6 november 1976 stelde hij de partij voor de keuze: binnen drie maanden tijd moesten 66.666 handtekeningen worden opgehaald om D66 te laten blijven bestaan en zouden zich 1.666 nieuwe leden moeten aanmelden, anders zou hij opstappen. Dit werkte. Binnen drie maanden tijd werden er 88.934 handtekeningen opgehaald en 4.410 nieuwe leden geworven. 'Als het uw bedoeling was mijn motivatie weer op een hoog niveau te tillen, dan bent u daarin volledig geslaagd,' zei Terlouw na afloop.²⁹

In 1974 zette D66 een streep onder het nog altijd bestaande 'samenwerkingsoverleg' met PvdA en PPR. Ook de radicaal-socialistische Pacifistisch-Socialistische Partij was toegetreden en daarmee werd het overleg te links, vond partijvoorzitter Jan ten Brink. D66 vond zichzelf opnieuw uit als 'de vierde stroming' in het politieke landschap, naast de christen-democratie, de sociaal-democratie en het liberalisme.

Ook wierp de partij zich op als ‘redelijk alternatief’, de leuze waarmee de partij in 1977 en 1981 aan de Tweede Kamerverkiezingen meedeed. De beweging van Van Mierlo veranderde in de partij van Terlouw.

Het kabinet-Den Uyl viel in maart 1977 over de grondpolitiek, gericht op het tegengaan van grondspeculatie. Nypels vertelt dat toen het conflict opliep, hij probeerde te bemiddelen tussen de fracties van CDA, waarin de confessionele partijen KVP, Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Christelijk-Historische Unie (CHU) inmiddels waren opgegaan, en PvdA. ‘De grondpolitiek zat in mijn portefeuille, ik wilde heel graag dat het kabinet de rit zou uitzitten. D66 had een standpunt dat tussen dat van CDA en PvdA in zat. Ik haalde er een deskundige bij en hoopte dat ik, gewapend met zijn kennis, de kloof kon overbruggen. Helaas is dat niet gelukt.’³⁰

Bij de Tweede Kamerverkiezingen later dat jaar behaalde D66 acht zetels, twee meer dan in 1972. Dit was een prestatie, omdat de Democraten medio jaren zeventig op sterven na dood waren. De formatie tussen PvdA, CDA en D66 mislukte, en D66 weigerde in een centrumrechtse coalitie met CDA en VVD te zitten. Vanuit de oppositie liet de partij een gematigd tegengeluid horen. Dit in tegenstelling tot de PvdA, waar de rancune regeerde omdat het tweede kabinet-Den Uyl er niet gekomen was. De constructieve houding van D66 betaalde zich uit, want in 1981 behaalde de partij de grootste verkiezingsoverwinning tot dan toe. Van acht zetels ging D66 naar zeventien, meer dan een verdubbeling. De verkiezingscampagne van 1981 was een inhoudelijke campagne, aldus Van der Land, waarin het eigen programma centraal stond. De partij presenteerde zich als ‘progressief, onafhankelijk, kritisch en redelijk’.³¹

De deelname aan de kabinetten-Van Agt II en III pakte echter rampzalig uit. Vicepremier en minister van Economische Zaken Terlouw raakte zwaar beschadigd. Vanaf begin 1982 verschenen negatieve verhalen over zijn beleid in de media. Kritiek was er onder andere van de D66-achterban, die vond dat Terlouw te weinig zichtbaar was als partijleider van D66. Terlouw maakte zich in de Kamer hard voor het milieu, maar het ministerschap van Economische Zaken viel moeilijk te rijmen met het groene imago van D66, aldus partijhistoricus Van der Land. Daarnaast zag Terlouw zichzelf allereerst als minister van Economische Zaken en daarna pas als partijleider, een formalistische opvatting die niet door iedereen gewaardeerd werd.³²

Volgens Terlouw zelf kwam de kritiek echter voornamelijk uit de koker van PvdA-spindoctors die D66 wilden beschadigen.³³ De achtergrond was dat de Democraten in 1981 per se geen coalitie met CDA en VVD wilden, waardoor CDA en PvdA gedwongen werden samen te werken. De verhoudingen tussen CDA en PvdA waren echter op een dieptepunt na het mislukken van de formatie van 1977 en door de verbitterde oppositie die de sociaal-democraten tegen het centrum-rechtse kabinet-Van Agt I hadden gevoerd. Ook de slechte economische situatie hielp niet mee, omdat CDA en PvdA een tegengesteld antwoord formuleerden. Toch kwam de coalitie er, met Van Agt weer als premier. Amper een maand na zijn aantreden viel het kabinet. Het werd moeizaam gelijmd, om op 12 mei 1982 definitief ten val te komen. D66 besloot met het CDA door te regeren in een rompkabinet, wat door een groot deel van de D66-achterban niet op prijs werd gesteld vanwege de afhankelijkheid aan de PvdA. Tot overmaat van ramp zei Terlouw op 5 juni 1982 tegen het rechtse weekblad *Elsevier* dat hij D66 op het komende partijcongres zou adviseren een centrumrechtse coalitie met CDA en VVD niet langer uit te sluiten. Wellicht was dit ingegeven door de slechte verhouding met de PvdA, maar D66 leek in 1982 mentaal nog niet in staat zonder de PvdA in het regeringsbootje te stappen.

Vanwege alle kritiek dacht Terlouw erover te stoppen. Hij liet zich op het congres van juli opnieuw overhalen de lijst aan te voeren, maar gooide na de desastreuze verkiezingsnederlaag van 8 september (van zeventien naar zes zetels) de handdoek in de ring.³⁴ 'Het is voorbij', schreef Terlouw twee maanden later in zijn dagboek *Naar zeventien zetels en terug*. Hij ging naar Parijs, waar hij secretaris-generaal van de Europese Conferentie van Transportministers werd. Fractievoorzitter Brinkhorst vertrok ook naar het buitenland en werd ambassadeur van de Europese Gemeenschap in Tokio.

Naar een kabinet zonder CDA

Vanwege het vertrek van Terlouw en Brinkhorst werd de onbekende Maarten Engwirda plotseling de nieuwe D66-leider. Een kundig Kamerlid dat graag bereid was D66 uit het slop te trekken, maar hij beschikte niet over de verbale talenten van Van Mierlo en Terlouw.

‘Ik ben meer van het geschreven woord,’ zegt Engwirda.³⁵ ‘Zijn leiderschap werd wel geaccepteerd, maar het ging in die tijd slecht met D66,’ vertelt Bert Bakker, in de jaren tachtig beleidsmedewerker bij de fractie. ‘Doen we er wel toe, of moet D66 zich opheffen? Engwirda wilde dat D66 zou blijven bestaan, maar hij was geen stemmentrekker. En dat wist hij zelf ook wel.’³⁶

In 1983 en 1984 toonden peilingen nog geen spoor van electoraal herstel. Het ging pas weer goed toen Van Mierlo zich liet overhalen de kar opnieuw te trekken. Ook Engwirda was blij dat Van Mierlo terugkwam, vertelt hij.³⁷ In de toespraak ‘Een reden van bestaan’ zette Van Mierlo de *raison d'être* van de partij uiteen. Het moest weer gaan over staatsrechtelijke vernieuwing. Tegelijkertijd werd de erfenis van Terlouw niet bij het grofvuil gezet. D66 was een partij tegenover én naast de andere partijen. De nieuwe leus werd ‘Andere politiek’.³⁸ Dankzij de terugkeer van Van Mierlo groeide het enthousiasme in de partij; de opiniepeilingen wezen op winst. D66 haalde bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 negen zetels, een grote winst omdat de partij in 1982-1984 op sterven na dood leek. De kwikstaart vloog weer omhoog. In 1989 werden er twaalf Kamerzetels behaald, en in 1994 werden het er zelfs 24, een resultaat dat alleen in 2021 zou worden geëvenaard. Volgens partijhistoricus Van der Land was het van belang dat de groei van D66 onder Van Mierlo gestaag plaatsvond. In 1981 verdubbelde de partij haar zetelaantal, om die zetels nog geen jaar later weer te verliezen, terwijl onder Van Mierlo D66 geleidelijk kon groeien, tot deze partij tot de vier grote partijen van het land gerekend kon worden.³⁹

In de jaren 1985-1994 was D66 in de ogen van veel kiezers de sympathiekste partij van Nederland en voor een grote groep kiezers de tweede keus.⁴⁰ Maar de partij regeerde niet mee. Het CDA domineerde het Nederlandse politieke landschap. Tot 1989 regeerde premier Ruud Lubbers met de VVD, die steeds meer een junior partner werd in de coalitie, en daarna tot 1994 met de PvdA. In deze jaren ging D66 ijveren voor een coalitie zonder CDA. Van Mierlo deed een dringend beroep op PvdA en VVD om na te denken over een PvdA-VVD-D66-coalitie, omdat dan liberale wetgeving gerealiseerd kon worden, bijvoorbeeld aangaande euthanasie. De VVD had in februari 1986 haar steun aan het D66-voorstel om euthanasie te legaliseren ingetrokken, onder grote druk van premier Lubbers, en de PvdA had aangegeven een euthanasiewet nu niet wenselijk te achten, om het CDA niet voor het hoofd

te stoten. 'PvdA en vvd maken de spastische indruk als de dood te zijn het voortijdige misnoegen van het cda op zich te laden. [...] Die dodelijke angst uit het geveel te raken moeten beide partijen proberen kwijt te raken,' zei Van Mierlo op het najaarscongres van 1987.⁴¹

Over een regering zonder cda werd vanaf medio jaren zeventig al nagedacht door het zogenoemde Des Indes-beraad. Onder leiding van de jovd kwamen democraten, sociaal-democraten en liberalen geregeld informeel bijeen in het statige hotel aan het Lange Voorhout in Den Haag, waar ze spraken over euthanasie, homorechten en andere liberale stokpaardjes. Van Mierlo voelde aanvankelijk weinig voor het Des Indes-beraad, vanwege zijn sterke oriëntatie op de PvdA. Maar in de tweede helft van de jaren tachtig veranderde hij van mening en zag hij het nut van het beraad in.⁴² Sowieso veranderden de tijden. De PvdA stapte af van de polarisatiestrategie en het maakbaarheidsdenken, waardoor de kloof met de vvd kleiner werd. De val van de Muur in 1989 en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991 leken bovendien 'het einde van de grote verhalen' in te luiden. Ideologische gedrevenheid leek achterhaald, het draaide om individualisme en pragmatisme. En de secularisatie zette door. Het waren, kortom, tijden waarin een partij als D66 goed gedijde.

In 1989, na de val van het kabinet-Lubbers II over het reiskostenforfait, wilde Van Mierlo toch een coalitie van cda, PvdA en D66. Zijn partij viel tijdens de formatie echter buiten de boot, wat ook de schuld was van PvdA-leider Wim Kok. Omdat het kabinet-Lubbers III impopulair was steeg D66, als constructieve oppositiepartij, in de jaren 1989-1994 in de opiniepeilingen naar zeer grote hoogten. In het najaar van 1991 stond D66 in de peilingen zelfs op 38 zetels en was daarmee virtueel de tweede partij van het land. Het cda stond toen op 44 zetels, de PvdA op 24 en de vvd op 17. Het was niet langer ondenkbaar dat Van Mierlo minister-president zou worden, zei zijn vriend Harry Mulisch, de beroemde schrijver. Van Mierlo was volgens zijn biograaf Hubert Smeets echter als de dood om premier te worden. De D66-leider zag bovendien liever niet dat zijn partij de PvdA zou voorbijstreven, want dan zou de 'natuurlijke orde' worden verstoord.⁴³ Of D66 tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 wel echt voor de hoofdprijs wilde gaan, valt te betwijfelen. Een kabinet zonder cda zou er dankzij D66 wel komen.

Dat D66 bij de Tweede Kamerverkiezingen van 3 mei 1994 van twaalf naar 24 zetels ging en dat het CDA een historisch verlies leed, zorgde voor een politieke aardverschuiving. D66 kreeg een centrale rol bij de coalitiebesprekingen. De formatie duurde lang en dreigde bijna te mislukken toen de VVD op 27 juni uit de onderhandelingen stapte, omdat er volgens VVD-leider Frits Bolkestein te weinig werd bezuinigd en het asielbeleid volgens hem strenger moest. Omdat D66 niet wilde onderhandelen over een CDA-VVD-D66-kabinet, het CDA niet over een PvdA-CDA-D66-kabinet en de PvdA niets voelde voor een PvdA-CDA-VVD-kabinet, kwamen de onderhandelaars toch weer uit bij 'paars'. Dit was mede te danken aan Van Mierlo's vasthoudendheid. Het was voor hem Paars of niets.⁴⁴

Historisch gezien was het eerste Paarse kabinet een mijlpaal, want voor het eerst sinds 1918 zaten de confessionelen niet in het kabinet. Minister-president Wim Kok benadrukte echter dat zijn kabinet toch vooral een 'doodgewoon kabinet' was.⁴⁵ Hij wilde niet polariseren tegenover het CDA en besloot daarom bijvoorbeeld de bede in de troonrede te handhaven, zij het in uitgekleden vorm. Ook riep hij de bewindslieden op de traditionele gebedsdienst in de Jacobskerk bij te wonen aan de vooravond van Prinsjesdag. Vicepremier Van Mierlo gaf hier geen gehoor aan, want kerk en staat moesten volgens hem gescheiden zijn. De D66-leider noemde het ontbreken van 'ideologisch geneuzel' in de troonrede bovendien een 'godsgeschenk', waarmee hij rechtlijnige christenen tegen zich in het harnas joeg.⁴⁶ Maar tijdens het eerste Paarse kabinet had de lijn-Kok de overhand. De seculiere stokpaardjes van D66 bleven in de kast staan, samen met de zogenoemde kroonjuwelen.

In het regeerakkoord *Keuzes voor de toekomst* lag de nadruk op bezuinigingen en hervorming van de sociale voorzieningen. Over bestuurlijke vernieuwing werd het volgende geschreven: 'In de bestuurlijke verhoudingen zijn nieuwe impulsen nodig. De betrokkenheid van de burger bij het bestuur kan een nieuwe dimensie krijgen door andere wegen in te slaan, bijvoorbeeld door de invoering van een referendum en aanpassingen van het kiesstelsel voor te bereiden.'⁴⁷ Heel concreet waren deze plannen niet. Dat werden ze ook niet, omdat de VVD en niet D66 het Ministerie van Binnenlandse Zaken toebedeeld

kreeg. Partijhistoricus Van der Land noemt de komst van paars het belangrijkste wapenfeit van D66. Tegelijkertijd werd D66, in tegenstelling tot PvdA en vvd, minder zichtbaar in dit kabinet. Dit was volgens hem mede te wijten aan Van Mierlo, die vond dat de toegevoegde waarde van D66 zou blijken uit het kabinetsbeleid. Hierdoor had fractievoorzitter Gerrit-Jan Wolffensperger nauwelijks ruimte om zich te profileren, in tegenstelling tot vvd-leider Bolkestein, die in de Tweede Kamer was blijven zitten.⁴⁸ Van Mierlo was minister van Buitenlandse Zaken geworden. Partijgenoten hadden er bij de D66-leider op aangedrongen om voor Binnenlandse Zaken te opteren, het ministerie waar een bestuurder het meest kan bereiken op het gebied van staatkundige vernieuwing, maar Van Mierlo wilde niet overvragen. 'Een partij die een kabinet wil moet daarvoor betalen.'⁴⁹ De partijleider kwam dus op Buitenlandse Zaken en profileerde zich daar, tegen het advies van zijn partij in, niet als een partijman.

De kwikstaart begon aan een nieuwe duikvlucht. In 1995 leed D66 tijdens de Provinciale Statenverkiezingen een gevoelige nederlaag en zakte van 16 procent naar 9 procent van de stemmen, omgerekend een verlies van tien Kamerzetels. D66-bewindslieden kwamen in zwaar weer. Van Mierlo kreeg in de zomer van 1997 veel kritiek nadat bekend werd dat hij de arrestatie van de Surinaamse legerleider Desi Bouterse in Brazilië had tegengehouden. Hoewel dit wellicht de juiste beslissing was, omdat het niet zeker was of Brazilië aan de arrestatie zou meewerken, kreeg de minister in de Kamer veel kritiek. Justitieminister Winnie Sorgdrager kwam in conflict met topambtenaar Arthur Doctors van Leeuwen, zelf destijds ook D66'er. Uiteindelijk moest de ambtenaar het veld ruimen, maar Sorgdragers positie was onherstelbaar beschadigd. Op aandrang van Hans van Mierlo bleef ze aan als minister. Minister van Volksgezondheid Els Borst ten slotte kwam onder vuur te liggen na de verschijning van het rapport over de Bijlmerramp. In het rapport werd haar verweten dat ze te weinig aandacht had besteed aan de gezondheidsproblemen van de bewoners in het rampgebied. Een deel van de PvdA-fractie dreigde een motie van afkeuring tegen haar te steunen, maar bond in na het machtswoord van premier Kok, schrijft Van der Land.⁵⁰ Alleen minister Hans Weijers van Economische Zaken functioneerde goed. Van Mierlo wilde dan ook graag dat Weijers hem zou opvolgen als D66-leider, maar

die voelde daar niets voor. De keuze viel daarom op Borst: ‘Het is een meisje en we noemen haar Els.’⁵¹

Onder haar leiding voerde D66 in 1998 campagne voor een tweede paars kabinet, niet zozeer voor zijn eigen standpunten. Het resultaat, veertien zetels, was een flink verlies. PvdA en vvd beschikten samen over een parlementaire meerderheid, maar wilden D66 graag erbij als cement voor de coalitie. De vvd wilde een dichtgetimmerd regeerakkoord, omdat de linkse partijen en D66 samen 75 zetels hadden. Want als PvdA en D66 een meerderheid voor linkse voorstellen wilden, dan hadden ze aan de steun van GroenLinks, de SP en een derde partij genoeg. Tijdens de coalitieonderhandelingen wist Thom de Graaf, die in 1997 Wolffensperger als fractievoorzitter had opgevolgd, veel binnen te halen voor D66: bestuurlijke vernieuwing, maar ook het voornemen om het homohuwelijk en euthanasie te legaliseren en adoptie van kinderen door homoparen mogelijk te maken. ‘Het was belangrijk dat we tijdens de formatie onze punten zouden verzilveren,’ vertelt De Graaf, ‘want daarna waren we getalsmatig niet meer nodig. PvdA-fractievoorzitter Ad Melkert en vvd-fractievoorzitter Hans Dijkstal konden over mijn hoofd elkaar in de ogen kijken.’⁵²

Mede vanwege de verkiezingsnederlaag rommelde het binnen D66. Een aantal jongeren, onder wie de latere Kamerleden Lousewies van der Laan en Boris van der Ham, had zich verenigd in de groep Opschudding, die er op het najaarscongres van 1998 in slaagde om D66 van de nadere aanduiding ‘sociaal-liberaal’ te voorzien. Hans van Mierlo had zich altijd tegen zo’n nadere aanduiding verzet, omdat hij ideologie associeerde met het tijdperk van de verzuiling. D66 moest pragmatische politiek bedrijven. Een jongere generatie D66’ers vond ideologie daarentegen geen vies woord meer, en wilde ook een professionelere partijorganisatie. Ze kregen de steun van sommige D66’ers van het eerste uur, onder wie Erwin Nypels, die de partij nog steeds beschouwt als de opvolger van de links-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond ten tijde van het interbellum.⁵³

In de ogen van fractievoorzitter De Graaf bleef bestuurlijke vernieuwing echter hét stokpaardje van D66. De partij leed in mei 1999 een gevoelige nederlaag, toen vvd-coryfee Hans Wiegel het correctief referendum torpedeerde in de senaat. Het kabinet viel, werd gelijmd en ging – om D66 tegemoet te komen – extra werk maken van het homohuwelijk en de euthanasiewetgeving, naast een tijdelijke referendumwet.

Het homohuwelijk was het kindje van Boris Dittrich, die in 1994 in de Kamer was verkozen. 'Ik moest veel mensen overtuigen van het nut van het homohuwelijk, niet alleen de vvd, maar ook het coc. De homobelangenorganisatie was aanvankelijk fel tegen het homohuwelijk, omdat het huwelijk een burgerlijke instelling zou zijn. Ik was het daar niet mee eens. Eerst moeten we dezelfde rechten hebben als hetero's. Daarna kunnen we praten over afschaffing van het huwelijk.'⁵⁴

De kleine christelijke partijen – de Staatskundig Gereformeerde Partij (sgp), de Reformatorische Politieke Federatie (rpf) en het Gereformeerd Politiek Verbond (gpv) – verzetten zich fel tegen het homohuwelijk en tegen de legalisering van euthanasie. sgp-leider Bas van der Vlies sprak over een 'oorlogsverklaring aan christelijk Nederland'. Op 14 april 2001, een dag na Goede Vrijdag en twee dagen nadat de euthanasiewet door de senaat was geloodst, zei Els Borst triomfantelijk 'Het is volbracht', waarmee zij de kruiswoorden van Jezus citeerde. De christelijke partijen waren hier zo ontstemd over dat ze een motie van wantrouwen tegen de minister van Volksgezondheid indienden, die, nadat de minister haar excuses had aangeboden, alsnog in stemming werd gebracht. Alleen de christelijke partijen steunden de motie.⁵⁵

Hoewel D66 tijdens het tweede Paarse kabinet veel voor elkaar kreeg – onder meer het homohuwelijk, euthanasie, adoptie door homoseksuelen – zagen kiezers dit in 2002 niet zo. De campagne stond geheel in het teken van de opkomst van Pim Fortuyn en de op hem gepleegde moordaanslag kort voor de Tweede Kamerverkiezingen. D66, als onderdeel van het door Fortuyn verketterde paars, kreeg geen vat op deze nieuwe politiek en verloor stevig. Onder het lijsttrekkerschap van De Graaf ging de partij van veertien naar zeven zetels. In de jaren na 2002 zou D66 – na eerst flink met zichzelf te hebben geworsteld – de strijd met het populisme aanbinden, waardoor de partij zelf ook van karakter zou veranderen.

Langs de afgrond

D66 verzette zich inhoudelijk tegen het populisme en ook Van Mierlo zelf moest er niets van hebben, aldus zijn biograaf Hubert Smeets.⁵⁶ 'Aanvankelijk hadden we als D66 geen goed antwoord op Fortuyn,

die een heel andere politieke stijl had,' vertelt Thom de Graaf. 'Bovendien was het ook moeilijk om te begrijpen waar die onvrede nou precies vandaan kwam. Het ging toch heel erg goed met de economie? Er was toch nauwelijks werkloosheid? Er waren wel problemen met de wachtlijsten in de zorg, waar Fortuyn het ook telkens over had, maar de terroristische aanslagen van 11 september 2001 in de Verenigde Staten hadden voor een ander maatschappelijk klimaat gezorgd. Er was onzekerheid, ook over de islam. En Fortuyn speelde hier handig op in. Toch deed D66 het weer beter in de campagne van 2002. Enkele dagen voor de moord stonden we op negen, tien zetels in de peilingen, terwijl we eerst veel lager stonden.'

De Graaf kreeg veel kritiek toen hij op het D66-congres in februari 2002 citeerde uit het dagboek van Anne Frank, omdat Fortuyn diezelfde dag had gepleit voor het schrappen van het non-discriminatiebeginsel uit de Grondwet. 'Op het moment zelf viel niemand over Anne Frank,' vertelt hij. 'Sterker nog, Fortuyn en ik ontwikkelden een goede verstandhouding tijdens de campagne en we maakten grappen met elkaar toen we in de schmink zaten voor het tv-optreden.' De woede over Anne Frank ontstond pas na de moord. 'Advocaten Gerard Spong en Oscar Hammerstein hebben toen aangifte gedaan tegen onder anderen Marcel van Dam en mij. Een aantal weken moest ik worden beveiligd, omdat ik werd bedreigd. Het was een heel vreemde tijd.'⁵⁷

Het kabinet-Balkenende I van CDA, VVD en Lijst Pim Fortuyn (LPF) viel door geruzie in de LPF. De Graaf was in 2003 weer lijsttrekker, maar besloot na de verkiezingsnederlaag het bijltje erbij neer te gooien. Boris Dittrich volgde hem als fractievoorzitter op. Hij wilde niet aan de coalitieonderhandelingen meedoen, want de winnaars van de verkiezingen – CDA en PvdA – waren als eerste aan zet. 'Pas toen Jan Peter Balkenende en Wouter Bos ruzie kregen en hun onderhandelingen afbraken heb ik namens de fractie gezegd: nu is een geheel nieuwe situatie ontstaan en ben ik bereid te verkennen of het zinvol is te gaan onderhandelen.'⁵⁸ De kabinetsdeelname lag gevoelig bij D66, hoewel de meerderheid van het congres de fractie steunde.

Volgens oud-Kamerlid Boris van der Ham was de deelname van D66 aan het kabinet-Balkenende II belangrijk voor zijn partij, omdat het de eerste keer was dat die zonder de PvdA ging regeren. 'Dit was cruciaal voor de politieke volwassenwording van D66,' zegt hij.⁵⁹ Daarnaast was Dittrichs pamflet *Op weg naar een nieuwe solidariteit*

uit 2005 in deze periode richtinggevend voor D66. Dittrich pleitte hierin voor langetermijninvesteringen in onderwijs, natuur en kennis-economie en voor grondige hervormingen van economie, overheid en sociale zekerheid. Hoewel dit hervormingsbeleid sociaal-economisch gezien 'rechts' was, wilde D66 blijven opkomen voor mensen die buiten de boot vallen.⁶⁰ Deze hervormingsideeën zouden daarna verder worden uitgewerkt, eerst door het Kenniscentrum van D66, later door de opvolger hiervan: het wetenschappelijk bureau de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Hoewel cruciaal voor de volwassenwording van D66 had de deelname aan het kabinet-Balkenende II – dramatisch en zeer uitvoerig beschreven door Menno van der Land in het boek met de veelzeggende titel *Langs de afgrond* – bijna de ondergang van D66 tot gevolg. Het begon met het mislukken van de poging van De Graaf om als minister staatsrechtelijke hervormingen te realiseren. Vanwege de recente Fortuynrevolte waren ook vvd en PvdA – heel even – van de noodzaak overtuigd van bestuurlijke vernieuwing, om zo de kloof tussen burger en politiek te herstellen. Toch besloot de PvdA-fractie in de Eerste Kamer tegen de deconstitutionalisering van de kroonbenoeming van de burgemeester te stemmen.

Niet veel later trad Dittrich af, omdat hij zich niet kon vinden in de Nederlandse missie naar Uruzgan. 'Uit de vertrouwelijke documenten die wij als fractievoorzitters hadden mogen inzien bleek duidelijk dat het om een vechtmissie zou gaan,' zegt hij. 'Maar het CDA wilde per se deze missie doorzetten en werd uiteindelijk ook gesteund door de PvdA.'⁶¹ Dittrich had, door meteen te verklaren dat D66 tegen de missie was, de verhoudingen in de coalitie op scherp gezet. De verstandhouding met de eigen D66-bewindspersonen kwam zo ook onder druk te staan. Zo dreigde vicepremier Brinkhorst zijn lidmaatschap te beëindigen als de fractie de missie bleef blokkeren.⁶² Nadat Dittrich aan het kortste eind trok, besloot hij op vrijdag 3 februari 2006, een dag na het debat, af te treden als fractievoorzitter. Lousewies van der Laan volgde hem op.

Van der Laan, de derde D66-fractievoorzitter in drie jaar tijd, bevond zich in een weinig benijdenswaardige positie. D66 deed het slecht in de peilingen en de fractie verhiel zich moeizaam tot het partijbestuur én de D66-ministers. In juni zou D66 een nieuwe leider kiezen en oud-partijvoorzitter Alexander Pechtold, die De Graaf

was opgevolgd als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, had zich gekandideerd. Niet alleen hun karakters verschilden, maar Van der Laan en Pechtold stonden ook een andere lijn voor. Van der Laan, die de steun kreeg van D66-coryfee Jan Terlouw, was uitgesproken secularistisch – niet alleen moest het verbod op godslastering worden afgeschaft, ook artikel 23, dat de vrijheid van onderwijs garandeerde, moest beperkt worden. De belangrijkste reden dat Van der Laan zich kandideerde was echter ‘om de ingezette koers van brede sociaal-liberale partij te bewaken en niet weer terug te keren naar de kroonjuwelen.’⁶³

Pechtold was van een andere school. Het eerste wat hij in 2005 deed als minister was een bezoekje brengen aan Van Mierlo in diens woning aan de Amsterdamse Herengracht om zijn ‘zegen’ te krijgen.⁶⁴ Bestuurlijke vernieuwing was het belangrijkste thema van Pechtold. ‘Hij moest wel, omdat hij de kandidaat was van Van Mierlo, Roger van Boxtel en Thom de Graaf,’ aldus Bert Bakker. ‘Pas na zijn verkiezing tot lijsttrekker zette hij de kroonjuwelen op zolder.’⁶⁵ In tegenstelling tot Van der Laan wilde Pechtold bovendien vasthouden aan artikel 23.⁶⁶ Pechtold profileerde zich meer als tegenhanger van het populistische, anti-islamitische klimaat in Nederland.

De strijd tussen Van der Laan en Pechtold was fel en werd ook in de media uitgevochten. Na een ledenstemming werd op zaterdag 24 juni de uitslag bekend: Van der Laan kreeg 1.752 stemmen, Pechtold 2.009.⁶⁷ De lijn-Pechtold werd de lijn van D66.

Nog geen week later kwam het kabinet-Balkenende II ten val, door toedoen van Van der Laan. D66 steunde op donderdagnacht 28 juni een motie van afkeuring wegens machtsmisbruik door VVD-minister Rita Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie. Verdonk zorgde door haar rechtse integratiebeleid al langer voor irritatie bij D66. De motie haalde geen meerderheid, maar dat Verdonk bleef zitten zonder steun van coalitiepartner D66 was brisant. Daarop besloot de D66-fractie een dag later om de steun aan het kabinet in te trekken, waarop het kabinet viel. Op Pechtolds schouders lag nu de taak om van D66 weer iets te maken, terwijl de partij in de peilingen op nul zetels stond. De media schreven nauwelijks nog over D66. Het was op een gegeven ogenblik zo droevig, constateerde campagneleider Bert Bakker, dat zelfs de hatemail was gestopt.⁶⁸

Dankzij Pechtold – die opgewekt campagne voerde en tijdens het lijst-trekkersdebat tussen de leiders van de kleine partijen Geert Wilders van de populistische PVV stevig van repliek diende – behaalde D66 bij de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november uiteindelijk drie zetels. Dat D66 daarna uit de afgrond klom en in 2017 zelfs negentien zetels zou halen – het op een na beste resultaat uit zijn geschiedenis – was voor een groot deel aan Pechtold te danken. Dankzij zijn humor, zijn kritiek op Wilders en zijn hervormingsagenda vloog de kwikstaart weer omhoog.

In de periode 2003-2006 was de regie bij D66 vaak zoek. In reactie hierop maakten Pechtold en partijvoorzitter Ingrid van Engelshoven van D66 een goed geoliede machine. D66 was een politiek bedrijf geworden, concludeerde *Vrij Nederland* in 2014.⁶⁹ De partij startte een talentenklasje genaamd Route66, Pechtold kreeg als politiek leider een grote invloed op de samenstelling van de lijst, en er kwam een uniforme huisstijl.⁷⁰ D66 professionaliseerde en werd weer een ‘sterk merk’. Tegelijkertijd verdwenen de kroonjuwelen enigszins naar de achtergrond. ‘Ze zijn uit de etalage gehaald, maar blijven uit voorraad leverbaar,’ aldus Pechtold.⁷¹

Dankzij zijn kritiek op het – volgens progressieve Nederlanders – betuttelende beleid van het christelijk-sociale kabinet-Balkenende IV en zijn debatten met Wilders werd Pechtold de ongekroonde leider van de oppositie. D66 had drie zetels in de Kamer, maar stond in 2009 in de opiniepeilingen op meer dan dertig. Het werden er bij de Tweede Kamerverkiezingen op 9 juni 2010 uiteindelijk tien. Pechtold is hier achteraf wel blij mee, vertelt hij, want als D66 te snel te groot was geworden, was de partij in de problemen gekomen vanwege een gebrek aan ervaren kandidaten voor functies.⁷² In de kabinetsformatie van 2010 mislukten de onderhandelingen over paars-plus (een coalitie van VVD, PvdA, D66 en GroenLinks) en in 2012 bleef D66 in de oppositie, omdat VVD en PvdA samen over een parlementaire meerderheid beschikten. De Democraten werden niet uitgenodigd mee te praten, al valt te betwijfelen hoe erg ze dat vonden: ze hadden lering getrokken uit 1998, toen ze deelnamen aan een kabinet waar ze getalsmatig niet nodig voor waren. Omdat VVD en PvdA niet beschikten over een meerderheid in de Senaat sloten ze met D66, ChristenUnie en SGP in

2013 het ‘Herfstakkoord’, waarmee de benodigde steun voor de begroting was verzekerd. Pechtold: ‘Dit heeft de diepe kloof die er was tussen ons en de ChristenUnie, enorm verkleind, waardoor we vier jaar later met elkaar konden samenwerken in het kabinet-Rutte III.’⁷³

In 2017 belandde D66 weer op het pluche en leverde vier ministers. Het was de kroon op het werk van Pechtold, die van een partij die op sterven na dood was, een belangrijke machtsfactor in de Nederlandse politiek had gemaakt. De professionalisering van D66 onder Pechtold had echter ook een keerzijde, zo analyseerde journaliste Kim van Keken van *De Groene Amsterdammer* begin 2021. Een groeiende groep D66’ers vond dat de partij te zeer gehecht was geraakt aan de macht, en daarbij de gewone mensen en de gewone partijleden uit het oog had verloren. Critici richtten hun pijlen onder andere op het in 2014 ingevoerde raadgevend referendum, dat wel heel gemakkelijk in de prullenmand zou zijn gegooid door D66-minister Kajsa Ollongren van Binnenlandse Zaken.⁷⁴

Een van de critici die Van Keken opvoerde in haar artikel was oud-Kamerlid Boris van der Ham. Hij noemt in *Idee*, het politiek-wetenschappelijk tijdschrift van de Van Mierlo Stichting, de professionalisering onder Pechtold noodzakelijk, maar: ‘Zoals bij alle veranderingen slaat de pendule ook weleens door.’ ‘D66 moet [...] telkens het evenwicht vinden tussen het opkomen voor idealen en het omgaan met macht. Alleen als dit in balans is, behoudt D66 relevantie.’⁷⁵

Pechtold, die van D66 een machtsfactor van belang had gemaakt, wilde naar eigen zeggen stoppen op zijn hoogtepunt.⁷⁶ In 2018 droeg hij het stokje van het fractievoorzitterschap over aan de jonge Rob Jetten, een kundige D66-parlementariër die mogelijk Pechtold ook als lijsttrekker zou opvolgen. Dat zou anders lopen. De partij zakte vanaf 2017 weer in de peilingen en verloor bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2018 en de Provinciale Statenverkiezingen een jaar later. In mei 2020, twee maanden na het begin van de coronacrisis, stond D66 zelfs op acht zetels in de opiniepeiling van I&O Research.⁷⁷ Het leek erop dat de kwikstaart aan een nieuwe duikvlucht was begonnen en dat D66 opnieuw te maken kreeg met de ‘wet’ van ‘regeren is halveren’.

Minister van Ontwikkelingssamenwerking en Buitenlandse Handel Sigrid Kaag, die op 4 september 2020 met maar liefst 95,7 procent van de stemmen tot lijsttrekker werd verkozen, deed het tij keren. D66 deed het in het najaar van 2020 wat beter in de peilingen dan eerst,

en tijdens de lijsttrekkersdebatten die in de weken voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 werden gehouden op televisie, maakte Kaag een sterke indruk. Veel progressieve kiezers zagen Kaag als de ideale nieuwe premier, hoewel de vvd van Mark Rutte nog steeds op kop lag in de opiniepeilingen. Op 16 maart, een dag voor de verkiezingen, stond D66 weer op negentien zetels, evenveel als de partij in de Tweede Kamer op dat moment had.⁷⁸ Het werden er op 17 maart 24. Kaag evenaarde zo het succes van Hans van Mierlo uit 1994 en D66 werd de tweede partij van het land, na de vvd, die op 34 zetels was uitgekomen.

Het kwikstaartje

De foto van Kaag die van blijdschap op een tafel danste, haalde de internationale media, net als de iconische foto van Van Mierlo uit 1967, toen die juichend een bierflesje omhooghield omdat D66 met zeven zetels in de Tweede Kamer debuteerde. Volgens BBC-correspondente Anna Holligan leek het erop dat Kaag linkse kiezers achter zich kreeg met haar 'open en optimistische' visie. De Belgische krant *De Morgen* vergeleek Kaag met de Nieuw-Zeelandse premier Jacinda Ardern. 'De vele seksistische haatpraat die ze moet trotseren op sociale media, weet ze in haar voordeel te draaien,' schreef *Het Parool*.⁷⁹ Kaag was vanwege haar wat elitaire, kosmopolitische uitstraling en feministische en progressieve standpunten over ontwikkelingssamenwerking een dankbaar doelwit geworden voor rechts-populistisch Nederland. Toch was Kaag – misschien wel juist dankzij haar elitaire, kosmopolitische, feministische en progressieve imago – populair bij linkse kiezers. GroenLinks zakte van veertien zetels naar acht, de PvdA bleef – ondanks lichte winst in de opiniepeilingen – op negen zetels steken.

Het politieke landschap is – anno 2021 – totaal anders dan in 1966, toen de confessionele partijen samen nog over een (weliswaar nipte) parlementaire meerderheid beschikten, of dan in 1998, toen de PvdA met 45 zetels de grootste partij was. De christen-democratie, de traditionele tegenstander van D66, en de sociaal-democratie, in de tijd van Van Mierlo de favoriete bondgenoot van D66, zijn zwakker dan ooit. Daarentegen doen het conservatieve liberalisme van de vvd en het sociaal-liberalisme van D66 het goed en hebben de rechts-populistische

fracties – Pvv, Forum voor Democratie, Groep-Van Haga en JA21 – samen 28 zetels. Dit betekent ook dat D66 in het huidige politieke landschap een andere rol speelt dan in 1966 of in 1998. In plaats van aanjager van politieke vernieuwing is D66 een cruciale bouwsteen voor nieuwe coalities geworden, een progressieve centrumpartij die staat voor kosmopolitisme, tegenover populisme en nationalisme.

Met Kaag heeft D66 bovendien voor het eerst een leider gekregen zonder connectie met de oude verbanden in de partij, iemand die niet de ‘zegen’ van partijoprichter Hans van Mierlo aan de Herengracht kon halen. De schaduw van het verleden hangt minder over Kaag, die pas sinds 2012 lid is van de partij, twee jaar na het overlijden van Van Mierlo. Zij en andere nieuwe D66-leden zijn minder gestempeld door deze geduchte erfenis. Dat betekent ook dat D66 onder Kaags leiding gemakkelijker nieuwe paden kan betreden. Hoe dan ook is de toekomst van D66 moeilijk te voorspellen. Het kwikstaartje kan immers alle kanten op vliegen.